

ISSN: 2146-1961

Çelik, A. (2021). Hakiki Bir Aşkın Hatırası: Ferîde Hanım Dîvânı'nda Eşi Ali Râif Bey'in İzleri, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(44), 336-364.

DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.2832>

Makale Türü (ArticleType): Araştırma Makalesi

THE MEMORY OF A TRUE LOVE: ALI RAIIF'S REFLECTIONS IN THE DIVAN OF FERIDE HANIM¹

Aysun ÇELİK

Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye, aysuncelik@hacettepe.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4734-1676

Gönderim tarihi: 27.11.2020

Kabul tarihi: 12.05.2021

Yayım tarihi: 14.06.2021

ABSTRACT

From Kastamonu Baharzade Feride Hanım, one of the poets of the 19th century, grew up in a family with high collectability and has been engaged in poetry and calligraphy arts from an early age. Feride Hanım, who married Ali Raif at the age of 16, was shaken by the death of her husband when she was only twenty one/two years old. Feride Hanım was shaken by her husband's death and carried this agony throughout her life and reflected this feeling to her poems. She wrote her love for her husband by writing two poems for her husband. These poems include: "Zevcim Ali Raif Efendi'nin Vefatına Söylenildi" and "Merhum Zevcimin Yedigârı Olan Sa'atin Gaib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsuz Olmaklığmdan Nasi Söylenmisdir." These lines, which chant a love of humanity apart from the metaphorical love and the idealized lover, are a real affliction of Feride Hanım, but are remarkable and original in terms of the conventions of classical Turkish literature. This originality; Feride's personal and social life are read, almost like a biography, and verses that express her devotion to her deceased husband. In other words, Ferîde Hanım is a female poet in the male-dominated world of our ancient literature for more than six centuries, not writing poems to her name but writing poems to her loved ones. In this study, in addition to the two poems mentioned, the reflections of personal and social life on classical Turkish literature will be evaluated by taking into consideration the poems of Feride Hanım who expresses her love and longing for her husband.

Keywords: Feride Hanım, Ali Raif Bey, Divan, love, leave.

¹ This study is the expanded version of the paper presented at the "II International Turkish Language and Literature Information Festival" held by Atatürk University Continuing Education Research and Application Center (ATASEM) between 21-23 June 2019 in Erzurum.

INTRODUCTION

Researches about women poets have increased in recent years. The book titled "Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı" prepared by Serhan Alkan İspirli is important in terms of being a work in which our female poets are introduced collectively (İspirli, 2007). Mehmet Arslan made a great contribution to our knowledge about women poets by introducing his studies on the divans of great poets like "Mihri Hatun, Şeref Hanım ve Leylâ Hanım" and women poets like "Zeynep Hatun, Nesîbâ Tefvîka Hanım, Sırrî Râhile Hanım, Hamiyet Zehrâ Hanım, Fatma Fâzıla Hanım, Nâciye Hanım, Lütfiye Hanım, Cemîle Hanım, Fatma Nerîme Hanım, Ayşe Vuslat Hanım, Emîne İkbâl Hanım, Sa'îde Hanım, Fitnat Hanım, Fatma Hanım, Fatma Müzeyyen Hanım, Hatice İffet Hanım, Kevser Hanım" with encyclopedia items on the platform "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü".

According to the latest researches and our current knowledge, the number of female poets in Classical Turkish literature is 67. 12 of these poets have divan (Çelik, 2020: 209). Although nine centuries of poetry have been written, the number of female poets we have is small. New researches and studies on women poets whose names are known today and whose works have reached our time will surely provide new information about both our history of literature and the place of women in social life.

The number of studies on Feride Hanım, one of the female poets of the 19th century, is few. Bünyamin Çağlayan has made an important contribution by publishing Feride Hanım's divan (Çağlayan, 2006). Further; Kudret Safa Gümüş, with his work titled "Leylâ Hânım ile Kastamonulu Bahârzâde Ferîde Hânımın "Âlem Bu Yâ" Redifli Gazelleri Üzerine Bir Karşılaştırma" (2017), evaluated these two contemporary female poets in comparison. The other two studies also belong to Eyüp Akman. In the article published under the title of "Kastamonulu Feride Hanım Divânı ve Divândaki Yerel Kültür Unsurları" (Akman, 2006), the localness in Feride Hanım's poems was emphasized. The second study is the encyclopedia article in which Feride Hanım was introduced (Akman, 2013) on the "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü" platform.

The "ma'şûk", which is often classified as "divine" and "human", appears as "God" or "idealized lover type" in classical Turkish literature. But Ferîde Hanım, one of the women poets of the 19th century, went beyond this acceptance and wrote two separate poems for her late husband Ali Râif, whom she knew dearly, in her divan, and expressed the true memories of a genuine love in general.

Ferîde Hanım (b. 1253/1837 - d. 1321/1903) is a female poet in the male-dominated world of our ancient literature for more than six centuries, who does not dedicate poetry to her name but remembers what she loves with poetry.

She² is not from Istanbul, which is the capital of the state and therefore of culture and literature. She has been in Istanbul for a while, but she is originally from Kastamonu, the city of scholars-poets and a prince sanjak. And here she was born 183 years ago in 1837.

Ferîde Hanım is the daughter of poet, scholar and calligrapher Bahâr-zâde Hamâmî Mehmed Râşid Efendi and Rahîme Hanım. As the daughter of an extremely enlightened family, she seized her inheritance and managed to raise herself.

While her father appreciates her interest in poetry, her mother, Rahime Hanım, is against her daughter's poetry. Therefore, she wrote the following poem to her mother. The first couplet of the poem is as follows:

Duhterine böyle ider mi mâderi söyle bana

Görmedim billah cihânda böyle bir âzâr ana (Çağlayan, 2006: 3)

Ferîde was only six years old when she wrote this poem. When she was sixteen years old, she married Ali Râif Efendi of Kastamonu, who was a council clerk and later a member of the police. The year is 1852. The events that shaped the life and divan of Ferîde Hanım will start after this date.

After her marriage, Ferîde Hanım went to Istanbul with her husband and then went to Batum because of her husband's duty. When they returned to Istanbul after a while, her husband Ali Râif Efendi fell ill and they came to Kastamonu together to change the air. In 1858, Ali Râif Efendi died in Kastamonu. In other words, in the fifth year of her marriage, Ferîde Hanım lost her husband when she was twenty-one / twenty-two years old. The poet carried this pain she experienced at a young age throughout her life and reflected this feeling in her poems. Ferîde Hanım, 66 years old, passed away in 1903. The poet was buried next to her father and mother around the Yakup Ağa Mosque.

In the sources that mention Ferîde Hanım, the poet has always been mentioned with good and beautiful qualities. For example, the poet Leyla Hanım said about Ferîde Hanım: "... I saw such a wild flower in Anatolia that its scent enchanted me. This woman is Baharzâde Ferîde Hanım, whom I met in Kastamonu. It is bosoming that such a cultured woman has grown up in that environment. In my opinion, it is like a wild flower filling a valley with its exquisite scent on a quiet hill of Anatolia." (Çağlayan, 2006: 1-21).

In this study; Ferîde Hanım's heading "Zevcim Ali Râif Efendi'nin Vefâtına Söylenildi" and the gazel she sang with the title "Merhûm Zevcimin Yâdigârı Olan Sâ'atin Gâib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsûz Olmaklığımdan Nâşî Söylenmişdir" for the sorrow of losing the watch that her husband bought her were examined. In addition, in this study, together with these poems, Ferîde Hanım's other poems in which she expresses her love and longing for her husband are also discussed, and the reflections of a true love in classical Turkish literature are revealed.

² About Ferîde Hanım's life and her divan "Bünyamin Çağlayan (2006), Baharzâde Ferîde Hanım's Court, Ankara: Çağhan Ofset." tagged work has been utilized. Below, examples of poems from Feride Hanım's divan are taken from this work and only the page numbers are indicated.

PURPOSE

In Classical Turkish poetry, love is mostly treated in two ways, namely "Divine" and "metaphoric". However, the lines that Ferîde Hanım wrote for her husband are valuable in that they show that love can also be the subject of a poem. Therefore, the aim of this study is to reveal the reflections of human love in classical Turkish literature through Ferîde Hanım's poems.

METHOD

The method used in the study is the translation and evaluation of the related poems into Turkish.

FINDINGS**1. THE POEM BY FERIDE HANIM FOR HER DECEASED HUSBAND**

Ferîde Hanım carried her love for her husband Ali Râif Efendi and the sorrow of losing her at a young age in her heart throughout her life. The poet probably never married again and found solace in the memories of her husband. The sadness reflected on Ferîde Hanım's council is most likely an expression of losing her husband.

The first poem written by Ferîde Hanım for her husband -in his Divan- is the poem titled "Zevcim Ali Râif Efendi'nin Vefâtına Söylenildi":

*Âfitâbım meh gibi olalı çeşmimden ırak
Künc-i mihnet oldı bu bîçâreye şimdi durak
Şâhbâzım açdı bâlîn bana virdi iftirâk
Yumdı çeşmin bu fenâdan baş açık yalın ayak
Söylerim bu mısraı daim olup pür-ihtrâk
Hasretâ vâ firkatâ eyvâh efendim el-firâk (p. 47)*

Feride Hanım says in this poem: "You moved away from my eyes. You desperately left me in the corners of difficulty. You spread your wings like a bird and left. Your eyes closed, you're dead. For this reason, I fill with pain, I utter the same line, I will be silent. Alas for death, alas for longing, alas for separation!". Ferîde Hanım continued this emotional cry in other chapters. The poet, in the first part, describes her husband, " âfitâb, şâhbâz "; she defined herself as "bîçâre".

In the second part:

*Esdî çün bâd-ı ecel soldırdı hayfâ ol güli
Ah ü zâr içinde kaldı haşre dek dil bülbüli
Eyledi zâlim felek pejmürde nâzik kâküli
Ey dirîgâ kara toprağa konuldu sünbüli*

Ağlayup bu resm-ile dâim iderim gulguli

Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (p. 47)

With these sentences, Ferîde Hanım expressed her sadness. Also she says in this section: "The wind of death came, that rose withered. The heart was filled with sadness until the doomsday. Cruel fate distracted your hair. That's why I always cry. Alas for death, alas for separation!". Feride Hanım said that her husband died when she was young and compared her husband to "rose and hyacinth".

She said in the third part of the poem;

Mâh-ı savmın onbeşinde içdi mevtin câmını

Hem salât-ı Cum'ada giydi kefen ihrâmını

Kurb-i Hakda açup iftâr eyledi bayramını

Mazhar-ı Gufrân rahmet eyleyüp encâmını

Dilerim ki vire Mevlâ ana Cennet kâmını

Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (p. 47)

Feride Hanım gave the date of death of her husband in this section: "You died on the 15th of Ramadan. You wore a shroud in the Friday prayer. God forgive you. Alas for death, alas for longing! ".

She said in the fourth part of the poem;

Serv-i nâzım bir merâma irmeden irdi ecel

Mahmil-i tâbûta çün oldı süvâr ol bî-bedel

Cennet-i me'vâya vâsıl olmağı itdi emel

Rûz (ü) şeb ah ü enîn ile bunı dirsem mahal

Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (p. 48)

Ferîde Hanım explained her husband's profession and rank in the last part of her poem:

Kâtib-i Dîvân-ı Zabtiye müşîri iken âh

Hem ikinci rütbeden kâm almışdı bî-güvâh

Meclis-i Zabtiyeye a'zâ olup mânend-i mâh

Dahi toğmadan tolundı dehr içinde ah ah

Dirdi dâim ey Ferîde anladım bî-iştibâh

Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (p. 48)

2. HUSBAND'S GIFT TO WIFE

Ferîde Hanım lost the hour her husband bought for her. She also wrote a poem for this. Its title is: "Merhûm Zevcimin Yâdigârı Olan Sâ'atin Gâib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsûz Olmaklığımdan Nâşî Söylenmiştir".

Ferîde Hanım's husband gave him this watch at the age of 16 when she got married. But Feride Hanım lost this watch at the age of 41 and wrote a poem describing this event.

Ferîde Hanım explained that she kept this watch for 25 years, and in the last sentence of her poem she almost summed up her life while expressing the troubles she had. According to this, the golden watch that her husband bought has disappeared and she has no peace of mind:

*Âh kim çıktı elimden koynumun zer saati
Hasretiyle kalmamışdır gönlümün hiç râhatı (p. 126)*

In the second couplet, the poet says: "It was a memory from my husband. It was old but the indicator was correct. It has been my watch for 25 years. "

*Yâdigâr-ı yâr idi toğrı gider gam-hâr idi
Yirmi beş yıldan beri itmiş idim ünsiyeti (p. 126)*

In the third couplet, she cursed the stealing person, considering the possibility of the clock being stolen, saying, "Let the person who steals this clock not do well ...":

*Zer gibi zerd ola rûyı hem ayarı noksan ola
Mekr ile ger bîgâneler eylediye sirkati (p. 126)*

Ferîde Hanım continues the curse in the fourth couplet:

*Yelkovan-veş rûz ü şeb rızkı için çeksün taab
Soksun akrebler vücûdın göre renc ü mihneti (p. 126)*

She says the following in the fifth and sixth couplets:

*Kıldı rakkâs-ı felek çarh gibi sergerdân beni
Niçe tolablar ile virdi bana çok zahmeti*

*Yeğdirir zencîr-i zülf-i yâr ile bend olması
Kayd olup derd-i gama çekmekden ise firkati (p. 126)*

And at the end of the poem she writes:

*Ben Ferîdeveş gam u mihnetle ferdim dehrde
Geçmedi âlâmsız bî-çârenin bir saati (p. 126)*

3. THE MEMORY OF FERIDE HANIM'S HUSBAND ALI RAIF BEY

Apart from Ferîde Hanım's poems given above, the poetry book is generally dominated by sadness. So much so that there are three independent "münacats" with the title "Münâcât" at the head of the council. In the first of these poems, she asks God for help:

*Halâs eyle belâ-yı hecrîden al canımı yâ Rab
Müyesser eyle yâhud vuslat-ı cânânımı yâ Rab*

*Bana bu kûşe-i gamda belâ-yı aşkı çekdirme
Safâ-yı vasl ile şâd it dil-i nâlânımı yâ Rab*

*O dildâr ile ben sıdk-ile peymân eyledim zîrâ
Hilâf itme reh-i aşkındaki peymânımı yâ Rab*

*Habîbin hakkıçün bana terahhumla nigâh eyle
Aman a'dâya tutdurma benim dâmânımı yâ Rab*

*Beni çün mübtelâ itdin o mahbûbe Züleyhâ-veş
Girüsün vâsıl eyle Yûsuf-ı Ken'ânımı yâ Rab*

*Ferîde istemez derdine dermân gayrıdan aslâ
Viren sensin yine bu derdime dermânımı yâ Rab (p. 28)*

In one of her poems, Ferîde Hanım again complains about the problem of "separation" and recommends loneliness to herself:

*Firâkın ile cânâ inliyor sînem rebâb-âsâ
Dü çeşmim hûn ile pürdür iki şişe şarâb-âsâ*

*Beni bezm-i şerîfe mahrem idüp şâd-gâm eyle
Ki zîrâ nâr-ı hicrinle yeter yandım kebâb-âsâ*

*Emîn olma sakın ağyârdan râzın ayân itme
Hemân hâmûş olup dâim açılma hiç kitâb-âsâ*

*Senin aşkında cânâ nehr-i bî-pâyân olup gönlüm
Derûnumdan kopup âhım gelür her dem habâb-âsâ*

*Ferîde fikrini eyle refik nâdâna yüz virme
Döğersin seng ile sînen dem-â-dem âsiyâb-âsâ (p. 77)*

In another of her poems, she says "don't be offended to me", saying that she was hurt by the fire of "separation":

*Canımı yakdı efendim nâr-ı hicrân neyleyim
Eyledin ben bülbülünü zâr u nâlân neyleyim
Hâtır-ı mecmuumı kıldın perîşân neyleyim
Eyleme gayrı gazab afv it suçum küsme bana (p. 78)*

In another poem, Ferîde Hanım mentions that she is very sad because of the love she carries and that she can no longer endure the pain and says that she wants to give up this love:

*Hayli dem oldu ferâgat geldi bu aşkdan bana
Çok küdüret çok felâket geldi bu aşkdan bana (p. 79)*

In her gazel titled "Poem Sung in a Forest"; the moon tells that even nature cries to the pain of "breaking up" from her beautiful lover:

*İşidüp âh-ı derûnum inleşürler taşlar
Döğünür taşlar ile ahvâlîme ırmağlar*

*Ra'd ü bârân sanma cânâ dîde-i ibretle bak
Ehl-i eflâk karalar giyüp benimçün ağlar*

*Âh ü efgânım görüp ta'n eylemiş a'dâ beni
Bu dil-i mecrûhumun derdin bilür mi sağlar*

*Olalı Mansûrveş berdâr zülf-i dilbere
Hiç dil-i dîvâneyi bend eylemez bir bağlar*

*Firkatiyle ol meh senin dilim her rûz u şeb
Eşk-i çeşmim ey Ferîde seyl gibi çağlar (p. 88)*

In an ode in which he expresses being "without you"; she says that her heart is constantly moaning with this "separation" and she states that troubles and sorrows are her only friends:

*Firâkınla dü çeşmimden akan hûnâbdır sensiz
Sirişkim mevcini gören sanur seylâbdır sensiz*

*Esirge ey tabîbim gel bana kıl lütfîle dermân
Ki zîrâ derd-i hicrile bu ten bî-tâbdır sensiz*

*Mekânım bâğ-ı cennet olsa da yok zerre ârâmım
Kılur lerze cesed içre bu cân sîmâbdır sensiz*

*Şu resme derd-nâk oldum firâkınla a sultânım
Gönül turmaz figân eyler gözüm bî-hâbdır sensiz*

*Su'âl eyler isen şâyed Ferîde n'oldığın cânâ
Efendim derd ü gam dâim bana ahbâbdır sensiz (p. 92)*

In another of her poems, she reproaches not being asked for whom she suffered so much by saying "Kiminçün":

*Kiminçündür benim bu kîl ile kâlim mürüvvetsiz
Kiminçün makdem-i ağıyâra pâmâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçün bunca demler âh u vâh eyledi sûzişler
Kiminçün rûz (u) şeb âh oldı ahvâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçündür aceb bir sormadın mı nâle vü zârım
Kiminçün görmedin mi kâmet-i dâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçün böyle muhrik oldığim nâr-ı gam-ı aşka
Kiminçün nâle ile geçmede hâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçün ser-fürû eyler idim nâdâna insâf it
Kiminçün hâtır-ı ağıyâra meyyâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçün terk idüp ahbâbımı gurbetlere düşdüm
Kiminçün ağlamakdır mâh ile sâlim mürüvvetsiz*

*Kiminçündür Ferîde ahkarın nâlân ü efgânı
Kiminçün zehr-i gamlar yutdum ey zâlim mürüvvetsiz (p. 94)*

Ferîde Hanım, in another poem, says that when she says "el-vedâ" after a person to whom she addresses as "Yârân, dermân, cânân, mihmân, rose-i handân, meh-i tabân", always gives her separation:

*Ey felek nitdim sana ben dâimâ zâr eyledin
Gâh firkat gâh mihnet ile gam-hâr eyledin
Firkatim tecdîd için mihmân gidiyor el-vedâ (p. 98)*

In another ghazal, the poet states that the pain of her "separation" suppresses the grief in the story of "Mecnun and Leyla":

*Kays ü Leylâ kıssasın basdırdı gussam neyleyim
Firkatinle ey gözi sehâh-bâz çekdiklerim (p. 105)*

In another ghazal, the poet, who stated that her heart was hurt by the fire of "separation", became crazy about "separation":

*İrişdi firkat odı hayf derdile sînem dağlarım
Şeydâ olup hecrinle âh mânend-i deryâ çağlarım*

*Sanma beni kim sensizin bir lahza gönlüm şâd olur
Leyl ü nehâr hiç turmayup firkatle dâim ağlarım*

*Bir hâlete irgürdi kim derd ü gamın bî-çâreyi
Zencîrler zabt eylemez gönlümi sana bağlarım*

*Bi'llah cânânım inan sanma beni söyler yalan
Aşk ateşi yakdı beni sızdırdı tende yağlarım*

*Bilmem Ferîde-veş bu dem sen de aceb nâlân mısın
Bildir efendim lütf idüp yohsa tehî mi ağlarım (p. 106)*

She describes her happiness in a gazel in which she tells about her dream and says that she was reunited with her lover:

*Kevkeb-i bahtım uyandı rû-yı mâhım bu gice
Hâk-i pâya varmışım rü'yâda şâhım bu gice*

*Fikr idüp hecrin ile geçmiş olan gam günlerin
Ağladım derd ile ey çeşm-i siyâhım bu gice*

*Zulmet-i şeb sanmanız yer yer cihânı târ iden
Kapladı çüñkim cihânı derd-i âhım bu gice*

*Mısr-ı dilde tutdı mesken aşkın ey Yûsuf-cemâl
Nîl-veş eşkimle toldı hâb-gâhım bu gice*

*Vasl-ı cânân ile oldum ey Ferîde şâd-mân
Zâil oldı hamd ola hâl-i tebâhım bu gice (p. 125)*

She states that in the last couplet of another ghazal she died in love:

*Bu asrda biz vahîdiz gam u derdile Ferîdiz
Reh-i aşkda şehîdiz bu ciğerde yaramız var (p. 88)*

She tells that another ghazal is tired of her sadness in the last verse:

Tahammül kalmadı artık Ferîde mihnet-i dehre

Yeter çekdim ki bi'llahi bu cân hulkuma gelmiştir (p. 109)

After Ferîde Hanım's husband, her father and mother also died. She could not lead an orderly life. When her husband died, she wrote a poetry book full of sadness. She said the following poem for her father:

Âh kim bu felek-i bed-devrin

Elem-i mihneti cânâ yetdi (p. 136)

When Ferîde Hanım's mother died, she rebelled this time:

Yine ey çarh-ı denî aksine devrân itdin

Seng-i cevri ile dil hânemi vîrân itdin

Âlem içre işimi nevha vü efgân itdin

Tığ-ı gamla ciğerim lâle gibi kan itdin

Çemenistân-ı cihânı bana zindân itdin

Bülbül-âsâ beni hasret ile nâlân itdin

Ey felek anladım sende mürüvvet yoğumuş

Zümre-i ehl-i dile sende mahabbet yoğumuş (p. 49)

Apart from these poems, Ferîde Hanım rebelled in one of her poems:

Dâd elinden senin ey zâlim ü gaddâr felek

Eyledin ehl-i dile kîneni izhâr felek

Kime feryâd ideyim senden ey ağyâr felek

Devrini aksine itdin yine bed-kâr felek

Hîlede mâhir imişsin yûri iy ayyâr felek

Ansızın itmedesin ârife âzâr felek

Şöhretin cevri nedir söyle sitemkâr felek

Vakti mi şimdi nedir böyle bu etvâr felek

Ne revâ eylemek ehl-i dile bin cevri ü cefâ

Unsurunda yok imiş zerre kadar mihr ü vefâ

Garazın nâr-ı firâka yakasın ehl-i dili

İdesin bâd-ı hümmâtla pejmürde gülü

Şâd ü handân idesin tâife-i mübtezeli

Ya'nî zu'mınca idersin yine ber-haber ameli

Tığ-ı kahrınla kesüp şimdi hayâl-i emeli

Kimse ümmîd-i vefâ eylemez illâ ki deli

Senden erbâb-ı ukûl havf ü hazer eylemeli

Ba'd ez-în gayret idüp sana gönül virmemeli

İltifât-ı keremin ile ferah-nâk sefele

Ne için bunca adâvet bilemem ehl-i dile

Yanına sanma kalur eylediğin bunca vebâl

Siteminden gice gündüz ider âh ehl-i kemâl

Gösterüp fırka-i dânâlara ruhsâr-ı Celâl

Bir alay câhil nâdâna olursun meyyâl

İltifât-ı nigezin ârife bir emr-i muhâl

Zerrece sende vefâ olması beyhûde hayâl

Seng-i âhımla delem sîneni gırbâl-misâl

Çarhına taş tokunup kırıla mânend-i sifâl

Himmetin var ola ki ehl-i dili şâd itdin

Kahrına mazhar idüp anları berbâd itdin

Ey veliyy-i niam dâd-resm-i sultânım

Nüktedânım kerem-âlûd mürüvvet-kânım

Reşk ider idi Ferîde bana her akrânım

Yeridir olsa fedâ yoluna cism ü cânım

Her cihet ben dahî asrında suhen-sencânım

Bir tesellî kerem it benzime gelsün kanım

Âb-ı lütfunla söyündür bu dil-i sûzânım

Koyma âlûde vü hicrânda beni cânânım

Defter-i câriyegâna kerem it kayd eyle

Şâhin-i lütfun ile murg-ı dili sayd eyle (p. 102-103)

CONCLUSION and DISCUSSION

Ferîde Hanım did not grow up in Istanbul, but she is a successful female divan poet. Feride Hanım told not a figurative love but a human love in her divan. And in this divan she described her husband's death and her longing for her. Despite the small number of poems, her divan has an originality in itself. This originality; they are the lines in the poetry book, whose private and social life we read, almost resembling a biography. These lines are a real ordeal of a woman with a fine soul and sadness, Ferîde Hanım. Therefore, the divan is remarkable in terms of the habits of classical Turkish literature. As it can be seen, Ferîde Hanım Dîvânı is a book in which grief is told. In this book, she describes her dead husband, tears, love and devotion to her husband.

It is not known whether Ferîde Hanım wrote all of the poems of "separation" listed under the third heading above, to her husband. However, she complained about the problem of "separation", which attracts attention; the fact that she frequently preferred the words "firâk, firkat, hecr, hicr, hicrân" does not make it clear whether

she wrote these poems for her husband. Because in classical Turkish literature, it is seen that while the lover complains about the "suffering" of the lover, Ferîde Hanım mostly complains about the "separation" of the lover.

Ferîde Hanım stated that she wanted to write her divan as a love epic in the following couplet:

İlm ü irfândan Ferîde olmadık çün behre-yâb

Bâri tolsun dâsitân-ı aşkıla dîvânımız (p. 91)

Ethical Text

In this article, writing rules and publishing policies of the journal are followed. The author is responsible for the ethical rules in terms of the research and publishing policies of the journal. Submitted article contains no matter that can be construed as infringing in any way on the copyright of another party.

Author(s) Contribution Rate: Autor's contribution rate is %100.

REFERENCES

- Akün, Ö. F. (1994). Divan edebiyatı. *İslam ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9, 389-427.
- Akman, E. (2006). Kastamonulu Feride Hanım Divânı ve Divândaki yerel kültür unsurları. *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, 30, 229-238.
- Akman, E. (2013). Ferîde Hanım, Bahâr-zâde. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2013). Şeref Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Zeyneb, Zeyneb Hatun, Zeynünnisâ. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Mihrî Hatun. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Nesîbâ, Nesîbâ Tefîka Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Leylâ Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Sırrî Hanım, Sırrî Râhile. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Nerîme Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Ayşe Vuslat Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Emîne İkbâl Hanım, Keçeci-zâde. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Sa'îde Hanım, İstanbullu. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Hamiyet Zehrâ Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Fâzıla Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Nâciye Hanım, Nuhkuyulu. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Lütfiye Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Müzeyyen Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). İffet, Hatice İffet Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Cemîle Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

- Arslan, M. (2015). Fitnat, Fitnat Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2015). Fatma, Fatma Hanım, Tekirdağlı. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2015). Kevser, Kevser Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2018). *Mihri Hâtun Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58679,mihri-hatun-divanipdf.pdf?0>
- Çağlayan, B. (2006). *Baharzâde Feride Hanım Divanı*. Şeyh Şaban-ı Veli Kültür Merkezi Yayınları.
- Çelik, A. (2020). Gülün bülbül olduğudur: Osmanlı'nın kadın şairleri üzerine bir bibliyografya denemesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (1), 182-212. doi: 10.14230/johut844
- Gümüş, K. S. (2017). Leylâ Hânım ile Kastamonulu Bahârzâde Ferîde Hânımın "âlem bu yâ" redifli gazelleri üzerine bir karşılaştırma. *Karadeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 250-267. doi.org/10.17498/kdeniz.297862
- İspirli, S. A. (2007). *Kadın divan şairleri ve geleneğin uzantısı*. Salkım Söğüt Yayınları.
- Tezcan, N. (2012). Divan edebiyatında aşk, kadın kahramanlar ve kıyafet değiştirme motifi. *Acta Turcia Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, IV, (2-1), 104-117.
- <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>

HAKİKİ BİR AŞKIN HATIRASI: FERÎDE HANIM DÎVÂNÎ'NDA EŞİ ALİ RÂİF BEY'İN İZLERİ³**Öz**

XIX. yüzyılın divan sahibi şairlerinden Kastamonulu Bahârzâde Ferîde Hanım, tahsil seviyesi yüksek bir aile içinde yetişmiş, küçük yaşlardan itibaren şiir ve hat sanatlarıyla meşgul olmuştur. On altı yaşında Ali Râif Bey ile evlenen Ferîde Hanım, evliliğinin beşinci yılında -henüz yirmi bir/yirmi iki yaşındayken- eşinin vefatıyla sarsılmış, bu ızdırabı hayatı boyunca taşıyarak şiirlerine de yansıtmıştır. Ferîde Hanım, Dîvân'ında "Zevcim Ali Râif Efendi'nin Vefâtına Söylenildi" başlığıyla dile getirdiği müseddes mersiye ve eşinin kendisine aldığı saati kaybetmenin üzüntüsü için "Merhûm Zevcimin Yâdigârı Olan Sâ'atin Gâib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsûz Olmaklığımdan Nâşî Söylenmiştir" başlığıyla söylediği gazel ile kocası Ali Râif Bey'e olan sevgisini ve hasretini dile getirmiştir. Mecazi aşkın ve idealize edilen sevgilinin dışında beşerî bir aşkı terennüm eden bu satırlar, hakiki bir aşkın hatırası ve ızdırabı olmakla birlikte, klasik Türk edebiyatının teamülleri bakımından dikkate değer ve özgündür. Bu özgünlük; onun ferdî ve içtimai hayatını okuduğumuz, adeta bir biyografiyi andıran manzumeleri ve merhum zevcine bağlılığının ifadesi olan mısralarıdır. Yani altı asrı aşkın kadim edebiyatımızın erkek egemen dünyasında, adına şiir adanan değil, sevdiğini şiirle anan bir kadın şairdir Ferîde Hanım. Bu çalışmada, mezkûr iki manzumenin yanı sıra Ferîde Hanım'ın eşine olan aşkını ve özlemini ifade ettiği diğer şiirler de ele alınacak; hakiki bir sevginin klasik Türk edebiyatına yansımaları ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Ferîde Hanım, Ali Râif Bey, Dîvân, aşk, ayrılık.

³ Bu çalışma, 21-23 Haziran 2019 tarihleri arasında Atatürk Üniversitesi Sürekli Eğitim Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATASEM) tarafından Erzurum'da gerçekleşen "II Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni"nde, "Ferîde Hanım Dîvânî'nda Eşi Ali Râif Bey'in İzleri" başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

GİRİŞ

Son yıllarda, kadın şairler hakkında yapılan araştırmalar artmıştır. Serhan Alkan İspirli tarafından hazırlanan “Kadın Divan Şairleri ve Geleneğin Uzantısı” başlıklı kitap, kadın şairlerimizin topluca tanıtıldığı bir eser (İspirli, 2007) olması bakımından önemlidir. Mehmet Arslan ise çalışmamızın “Kaynakça (<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com>)” bölümünde verildiği üzere “Mihri Hatun, Şeref Hanım ve Leylâ Hanım” gibi büyük şairlerin divanları üzerine yaptığı yayınlar ile “Zeynep Hatun, Nesibâ Tefrika Hanım, Sırrî Râhile Hanım, Hamiyet Zehrâ Hanım, Fatma Fâzıla Hanım, Nâciye Hanım, Lütfiye Hanım, Cemîle Hanım, Fatma Nerîme Hanım, Ayşe Vuslat Hanım, Emîne İkbâl Hanım, Sa’ide Hanım, Fıtnat Hanım, Fatma Hanım, Fatma Müzeyyen Hanım, Hatice İffet Hanım, Kevser Hanım” gibi şaireleri de “Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü” platformunda ansiklopedi maddeleriyle tanıtarak kadın şairler literatürüne büyük bir katkı sunmuştur.

Yapılan son çalışmalara ve bugünkü bilgilerimize göre, Klasik Türk edebiyatında kadın şairlerin sayısı, 67’dir. Bu şairlerden 12’si divan sahibidir (Çelik, 2020: 209). Aruzla şiir yazma geleneğinin yaklaşık dokuz asır süren macerası göz önünde bulundurulduğunda, adı ve eserleri günümüze ulaşan kadın şair sayısı azdır. Fakat yaşadıkları devirlerin sosyolojisi ve imkânları düşünüldüğünde de erişilen bu sayı oldukça kıymetlidir. Bugün adı bilinen, eserleri zamanımıza ulaşan kadın şairler üzerine yapılacak yeni araştırmalar ve çalışmalar, muhakkak ki hem edebiyat tarihimize hem de kadınların sosyal hayattaki yerine dair yeni bilgiler edinmemizi sağlayacaktır.

19. asrın kadın şairlerinden Ferîde Hanım hakkında yapılan çalışma sayısı azdır. Hâlbuki Ferîde Hanım, İstanbul’da yetişmemiş olmasına rağmen; bir divan sahibi ve iyi bir isim sahibi olarak kadın divan şairlerimiz arasında hatırlanması gereken bir şahsiyettir. Bünyamin Çağlayan, Ferîde Hanım’ın divanını yayımlayarak onun edebiyat dünyasındaki varlığına dair önemli bir katkıda bulunmuştur (Çağlayan, 2006). Bundan başka; Kudret Safa Gümüş de “Leylâ Hânım ile Kastamonulu Bahârzâde Ferîde Hânımın “Âlem Bu Yâ” Redifli Gazelleri Üzerine Bir Karşılaştırma” (2017) yaparak iki çağdaş şairi mukayeseli olarak değerlendirmiştir. Diğer iki çalışma da Eyüp Akman’a aittir. “Kastamonulu Feride Hanım Divânı ve Divândaki Yerel Kültür Unsurları” başlığıyla yayımlanan makalede (Akman, 2006), Ferîde Hanım’ın şiirlerindeki yerlilik üzerinde durulmuştur. İkinci çalışma ise Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü platformunda Ferîde Hanım’ın tanıtıldığı (Akman, 2013) ansiklopedi maddesidir.

Klasik Türk edebiyatının ana kaynağı olan aşk, diğer bütün duyguları besleyen ve şekillendiren güçlü bir histir. O kadar ki bilhassa divanlar; “Aşk temi aradan kaldırılabilecek olsa hemen hemen bütün divanlar boşalır; geriye kaside, terci’ ve terkiib-bendlerle tarih manzumelerinden ibaret küçük bir yekün kalır.” (Akün, 1994: 414) şeklindeki iddianın ispatını sağlayan şiirlerle doludur. Ekseriyetle “ilâhî” ve “beşerî” olarak tasnif edilen “aşk” kavramının “ma’şûk”u, klasik Türk edebiyatında, “Allah” veya “idealize edilen sevgili tipi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat XIX. asrın kadın şairlerinden Ferîde Hanım, bu kabulün dışına çıkarak divanında, candan aziz bildiği merhum eşi Ali Râif Bey için müstakil iki manzume kaleme almış ve eserinin genelinde hakiki bir aşkın hakikatli hatıralarını dile getirmiştir.

Ferîde Hanım (d. 1253/1837- ö. 1321/1903), altı asrı aşkın kadim edebiyatımızın erkek egemen dünyasında, adına şiir adanan değil, sevdiğini şiirle anan bir kadın şairdir. O⁴, devletin ve dolayısıyla kültür ve edebiyatın başkenti olan İstanbul'dan değildir. Bir süre İstanbul'da bulunmuştur fakat aslen âlimler-şairler şehri ve bir şehzade sancağı olan Kastamonu'dandır. Ve burada, bundan 183 yıl evvel 1837'de doğmuştur.

Ferîde Hanım, şair, âlim ve hattat Bahâr-zâde Hamâmî Mehmed Râşid Efendi ile Rahîme Hanım'ın kızıdır. Son derece münevver bir ailenin evladı olarak, soydan gelen şansını değerlendirmiş ve kendisini yetiştirmeye muvaffak olmuştur.

Babası şiire ilgisini takdir ederken annesi Rahîme Hanım, kızının şairliğine karşıdır. Hatta annesinin onu bu hususta azarladığı da vaki olup Ferîde Hanım'ın bu azara şairane bir cevapla karşılık verdiği bilinmektedir. Şiirin ilk beyti şöyledir:

Duhterine böyle ider mi mâderi söyle bana

Görmedim billah cihânda böyle bir âzâr ana (s. 3)

Ferîde, bu manzumeyi yazdığında henüz altı yaşındadır. On altı yaşına geldiğinde ise divan kâtibi ve sonra zaptiye azası olan Kastamonulu Ali Râif Efendi ile evlenmiştir. Sene 1852'dir. Ferîde Hanım'ın hayatını ve divanını şekillendiren olaylar bu tarihten sonra başlayacaktır.

Ferîde Hanım, evlendikten sonra eşiyile beraber önce İstanbul'a gitmiş, daha sonra da eşinin vazifesinden dolayı Batum'a geçmiştir. Bir müddet sonra İstanbul'a döndüklerinde eşi Ali Râif Efendi hastalanmış ve hava değişimi için birlikte yeniden Kastamonu'ya gelmişlerdir. Takdir-i İlahî 1858 yılında tecelli eyleyince Ali Râif Efendi, Kastamonu'da vefat etmiştir. Yani evliliğinin henüz beşinci yılı biterken ve Ferîde Hanım daha yirmi bir/yirmi iki yaşındayken eşinin yokluğuyla baş başa kalmıştır. Genç yaşta tattığı bu ızdırabı hayatı boyunca taşımış, şiirlerine yansıtarak adeta yazdıklarında teselli aramış, kelimelerle avunmuştur. Ferîde Hanım'ın fena âlemindeki hayatı 1903'te tamamlanmış, beka âlemine irtihali 66 yaşında gerçekleşmiştir. Yakup Ağa Camii haziresinde baba ve annesinin yanına defnedilmiştir.

Ferîde Hanım'dan bahseden kaynaklarda şair, daima iyi ve güzel vasıflarla anılmıştır. Mesela şair Leyla Hanım, Ferîde Hanım için, "...Anadolu'da öyle bir kır çiçeği gördüm ki kokusu beni mest etti. Bu kadın, Kastamonu'da tanıdığım Bahar-zâde Ferîde Hanım'dır. O çevrede, öylesine kültürlü bir kadının yetişmiş olması göğüs kabartıcıdır. O, benim görüşüme göre Anadolu'nun sessiz bir tepesinde nefis kokusu ile bir vadiyi dolduran kır çiçeği gibidir." demiştir (Çağlayan, 2006: 1-21).

Bu çalışmada; Ferîde Hanım'ın "Zevcim Ali Râif Efendi'nin Vefâtına Söylenildi" başlığıyla dile getirdiği müseddes mersiyesi ile eşinin kendisine aldığı saati kaybetmenin üzüntüsü için "Merhûm Zevcimim Yâdigârı Olan Sâ'atin

⁴ Ferîde Hanım'ın hayatının anlatıldığı bu bölüm için "Bünyamin Çağlayan (2006), *Bahar-zâde Ferîde Hanım Divanı*, Ankara: Çağhan Ofset Matbaacılık." künyeli çalışmadan istifade edilmiştir. Aşağıda, Ferîde Hanım'ın divanından verilen şiir örnekleri de bu çalışmadan alınmış olup sadece sayfa numaraları belirtilmiştir.

Gâib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsûz Olmaklığımdan Nâşî Söylenmişdir” başlığıyla söylediği gazeli incelenecek, mezkûr manzumelerin yanı sıra Ferîde Hanım’ın eşine olan aşkını ve özlemine ifade ettiği diğer şiirler de ele alınarak, hakiki bir sevginin klasik Türk edebiyatına yansımaları ortaya konulacaktır.

AMAÇ

Klasik Türk şiirinde aşk, çoğunlukla “ilahi” ve “mecazi” olmak üzere, iki şekilde işlenmektedir. Ancak Ferîde Hanım’ın, eşi için kaleme aldığı satırlar, yaşanmış bir sevginin de şiire konu olabildiğini göstermesi bakımından değerlidir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, klasik Türk edebiyatında beşerî aşkın yansımalarını, Ferîde Hanım’ın şiirleri üzerinden ortaya koymaktır.

YÖNTEM

Çalışmada kullanılan yöntem, ilgili şiirlerin günümüz Türkçesine çevirisi ve değerlendirilmesi şeklindedir.

BULGULAR

1. “ZEVCE”NİN “ZEVCE”İNE AĞIDI

Ferîde Hanım, zevci Ali Râif Efendi’ye karşı sevgisini ve onu genç yaşta kaybetmenin üzüntüsünü, ömrü boyunca yüreğinde taşımış -kuvvetle muhtemel- bir daha evlenmemiş, eşinin hatıraları ile teselli bulmuştur. Ferîde Hanım’ın divanına yansıyan hüznün, büyük olasılıkla, bu derdin eseridir.

Ferîde Hanım Dîvânı’nda şairin, eşine dair doğrudan ilk feryadını “Zevcim Ali Râif Efendi’nin Vefâtına Söylenildi” başlığıyla dile getirdiği müseddes mersiyesinde işitiyoruz:

*Âfitâbım meh gibi olalı çeşmimden ırak
Künc-i mihnet oldı bu bîçâreye şimdi durak
Şâhbâzım açdı bâlîn bana virdi iftirâk
Yumdu çeşmin bu fenâdan baş açık yalın ayak
Söylerim bu mısraı daim olup pür-iftirâk
Hasretâ vâ firkatâ eyvâh efendim el-firâk (s. 47)*

mısralarıyla başlayan manzumede; “Güneşim ay gibi olalı gözlerimden uzaklaştın. Biçare beni mihnet köşelerine bıraktın. Doğan kuşu gibi kanat açıp gittin. Gözlerini yumdun, baş açık, yalın ayak yittin. İşte bundan acıyla dolar, aynı mısraı söyler susarım: Ölüm elinden, eyvah hasrete, eyvah ayrılığa...” demektedir. Ferîde Hanım, bu muhrik haykırışını son mısradaki terennüm etmeye diğer bentlerde de devam edecektir. Şair, ilk bentte eşini, “âfitâb, şâhbâz”; kendisini de “bîçâre” olarak tanımlamıştır.

İkinci bentte;

*Esdî çün bâd-ı ecel soldırdı hayfâ ol gülî
Ah ü zâr içinde kaldı haşre dek dil bülbülü
Eyledi zâlim felek pejmürde nâzik kâkülî
Ey dirîgâ kara toprağa konuldu sünbülü
Ağlayup bu resm-ile dâim iderim gulguli
Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (s. 47)*

cümleleriyle feleğe sitem bölümüne geçen Ferîde Hanım, burada: “Ecel rüzgârı esti, yazık o gülü soldurdu. Gönül bülbülü, haşre dek âh u zâr ile doldu. Zalim felek, nazik kâkülü pejmürde eyledi. Yazık ki, sümbülü kara toprağa indirdi. Bu yüzden daima ağlarım, çağrışırım: Ölüm elinden yüz defa eyvah hasrete, eyvah ayrılığa...” diyerek de zevcinin gençliğine işaret etmiş ve onu “gül ve sümbül” olarak tabir etmiştir.

Mersiyesinin üçüncü bendinde ise;

*Mâh-ı savmın onbeşinde içdi mevtin câmını
Hem salât-ı Cum’ada giydi kefen ihrâmını
Kurb-i Hakda açup iftâr eyledi bayramını
Mazhar-ı Gufrân rahmet eyleyüp encâmını
Dilerim ki vire Mevlâ ana Cennet kâmını
Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (s. 47)*

eşinin vefat tarihini vermiş; “Ramazan ayının 15’inde ölüm kadehini içti. Cuma namazında kefen ihramını giydi. Hak katında iftarını açıp bayram eyledi. Allah sonunu rahmet eylesin, dilerim Cennet muradını versin. Ölüm elinden yüz defa eyvah hasrete, eyvah ayrılığa...” mısralarıyla Ali Raif Bey’in Ramazan ayındaki vefatının Allah katında iftara ve bayrama vesile olmasını dilemiştir.

Dördüncü bentte;

*Serv-i nâzım bir merâma irmeden irdi ecel
Mahmil-i tâbûta çün oldı süvâr ol bî-bedel
Cennet-i me’vâya vâsıl olmağı itdi emel
Rûz (ü) şeb ah ü enîn ile bunı dirsem mahal
Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (s. 48)*

mısralarıyla ecel karşısındaki çaresizliğini dile getirmekte; “Nazlı servim, bir dileğine ermeden ecel erişti. O bî-bedel, tabutuna binip gitti. Cennet-i Me’va’ya vasıl olmak istedi. Gece gündüz bunu dersem yeridir: Ölüm elinden yüz defa eyvah hasrete, eyvah ayrılığa...” diyerek eşini “bî-bedel: eşsiz” olarak tarif etmiş ve onun ölümünü “cennete vasıl olmak istedi” diyerek de güzel bir sebebe bağlamıştır.

Ferîde Hanım, mersiyesinin son bendinde ise eşinin mesleğini, rütbesini dile getirmiş;

Kâtib-i Dîvân-ı Zabtiye müşîri iken âh
Hem ikinci rütbeden kâm almışdı bî-güvâh
Meclis-i Zabtiyeye a'zâ olup mânend-i mâh
Dahi toğmadan tolundı dehr içinde ah ah
Dirdi dâim ey Ferîde anladım bî-iştibâh
Hasretâ vâ firkatâ sad el-vedâ ah el-firâk (s. 48)

Ali Raif Bey'i "ay"a benzetmiştir. "Zabtiye Divanı kâtibi müşîri iken, ikinci rütbeden kâm almışken, Zabtiye meclisine aza olmuşken, ay gibi doğmadan cihan içinde battı." diyerek ölüm elinden hasrete, firkate âh eden şair, ağrıtını tamamlamış fakat hiç geçmeyecek acısını dillendirmeye adeta henüz başlamıştır.

2. "ZEVCE"İN "ZEVCE"SİNE YADİGÂRI

Müseddes mersiyesinden başka Ferîde Hanım, eşinin kendisine aldığı saati kaybetmenin üzüntüsü için "Merhûm Zevcimin Yâdigârı Olan Sâ'atin Gâib Olması Cihetiyle Gayetle Dilsûz Olmaklığımdan Nâşî Söylenmiştir" başlığıyla bir gazel söylemiştir.

İnsan, kaybolan bir saat için şiir yazar mı, diye sorulsa Ferîde Hanım'ın "Yâr'dan yadigâr ise yazar" cevabını vereceği muhakkaktır. Zira bu saatin on altı yaşında evlendiğinde eşi tarafından hediye edildiği düşünülse bile şair kırk bir yaşındayken hâlâ eşinden ve bu vesileyle onun hatıralarından söz etmektedir. Bu gazel; onun, eşine ve eşinin hatıralarına yirmi beş yıllık sadakatinin samimi bir ifadesidir.

Ferîde Hanım, bu manzumeyi yirmi beş yıl koynunda sakladığı saatin kaybolması üzerine yazmış, son beyitte ise çektiği sıkıntıları dile getirirken adeta hayatını özetlemiştir. Buna göre, zevcinin yegâne yadigârı altın saati kaybolmuş ve gönlünün rahatı kalmamıştır:

Âh kim çıkdı elimden koynumun zer saati
Hasretiyle kalmamışdır gönlümün hiç râhatı (s. 126)

İkinci beyitte ise şair, "Yârdan yâdigâr idi, gam çeker fakat doğru gider idi. Yirmi beş yıldan beri alıştığım idi." demekte, eşinin bu aziz hatırasına yirmi beş yıllık bağlılığını dile getirmektedir:

Yâdigâr-ı yâr idi toğrı gider gam-hâr idi
Yirmi beş yıldan beri itmiş idim ünsiyeti (s. 126)

"Bu yadigâr saati şayet hile ile yabancılar çaldıysa, altın gibi sararsın yüzleri, noksan olsun ayarları, değerleri..." diyerek üçüncü beyitte saatin çalınma ihtimalini göz önünde bulundurarak çalana beddua etmektedir:

Zer gibi zerd ola rûyı hem ayarı noksan ola
Mekr ile ger bîgâneler eylediyse sirkati (s. 126)

Ferîde Hanım, dördüncü beyitte de “Yelkovan gibi gece gündüz çeksinler elemi, akrepler soksun, acıtsın vücudunun her yerlerini...” diyerek saatin ana unsuru olan yelkovan ve akrep ile bedduaya devam etmektedir:

Yelkovan-veş rûz ü şeb rızkı için çeksün taab
Soksun akrepler vücûdın göre renc ü mihneti (s. 126)
Beşinci ve altıncı beyitlerde ise;
Kıldı rakkâs-ı felek çarh gibi sergerdân beni
Niçe tolablar ile virdi bana çok zahmeti

Yeğdirir zencîr-i zülf-i yâr ile bend olması
Kayd olup derd-i gama çekmekden ise firkati (s. 126)

mısralarıyla şair “Felek rakkası çevirdiği dolaplarla bana çok zahmet verdi. Fakat yâr zülfünün zinciriyle köle olmak yeğdi, ölüm acısıyla gama düşmekten...” diyerek yirmi beş yıl sonra bile; yârine köle olmayı, yârinin ölümüne tercih etmektedir. Ve gazelin sonunda;

Ben Ferîdeveş gam u mihnetle ferdim dehrde
Geçmedi âlâmsız bî-çârenin bir saati (s. 126)

beytiyle de “Ben Ferîdeyim, bu dünyada gam u mihnetle bir ferdim. Bu biçare Ferîde’nin bir saati elemsiz geçmedi.” diyerek “Ferîde” isminin hayatına yansıyan “fert/yalnız/tek” özelliğine dikkat çekmekte; yalnızlığını ve dünya dertleriyle geçen ömrünü özetlemektedir.

3. ALİ RÂİF BEY’İN İZLERİ

Ferîde Hanım’ın yukarıda verilen mersiyesi ve gazeli haricinde divanına genel olarak hüznün hâkimidir. Öyle ki divanının başında “Münâcât” başlığıyla üç müstakil münacat bulunmakta olup daha ilk münacatta Allah’tan, mahbubundan olan “ayrılık” derdine derman vermesini istemektedir:

Halâs eyle belâ-yı hecrîden al canımı yâ Rab
Müyesser eyle yâhud vuslat-ı cânânımı yâ Rab

Bana bu kûşe-i gamda belâ-yı aşkı çekdirme
Safâ-yı vasl ile şâd it dil-i nâlânımı yâ Rab

O dildâr ile ben sıdk-ile peymân eyledim zîrâ
Hilâf itme reh-i aşkıdaki peymânımı yâ Rab

Habîbin hakkıçün bana terahhumla nigâh eyle
Aman a'dâya tutdurma benim dâmânımı yâ Rab

*Beni çün mübtelâ itdin o mahbûbe Züleyhâ-veş
Girüsin vâsıl eyle Yûsuf-ı Ken'ânımı yâ Rab*

*Ferîde istemez derdine dermân gayrıdan aslâ
Viren sensin yine bu derdime dermânımı yâ Rab (s. 28)*

Gazellerinden birinde de Ferîde Hanım, yine “ayrılık” derdinden yakınmakta, kendine yalnızlığı tavsiye etmekte, daima derinden kopup gelen âhından söz etmektedir:

*Firâkın ile cânâ inliyor sînem rebâb-âsâ
Dü çeşmim hûn ile pürdür iki şişe şarâb-âsâ*

*Beni bezm-i şerîfe mahrem idüp şâd-gâm eyle
Ki zîrâ nâr-ı hicrinle yeter yandım kebâb-âsâ*

*Emîn olma sakın ağyârdan râzın ayân itme
Hemân hâmûş olup dâim açılma hiç kitâb-âsâ*

*Senin aşkında cânâ nehr-i bî-pâyân olup gönlüm
Derûnumdan kopup âhım gelür her dem habâb-âsâ*

*Ferîde fikrini eyle refik nâdâna yüz virme
Döğersin seng ile sînen dem-â-dem âsiyâb-âsâ (s. 77)*

Bir murabbasında ise “küsme bana” diyerek, “ayrılık” ateşinden canının yandığını söylemekte ve mazeretinin hicran olduğunu söyleyerek af dilemektedir:

*Canımı yakdı efendim nâr-ı hicrân neyleyim
Eyledin ben bülbülünü zâr u nâlân neyleyim
Hâtır-ı mecmuumı kıldın perîşân neyleyim
Eyleme gayrı gazab afv it suçum küsme bana (s. 78)*

Ferîde Hanım, bir diğer gazelinde de taşıdığı aşktan çok çektiğini ve artık acılara dayanamadığından söz etmekte, bu aşktan feragat etmek istediğini söylemektedir:

*Hayli dem oldı ferâgat geldi bu aşkdan bana
Çok küdüret çok felâket geldi bu aşkdan bana (s. 79)*

“Bir Orman Arasında Bi'l-Bedâhe Söylenilen” başlığını verdiği gazelinde; meh gibi güzel sevgilisinden “ayrılmasının” acısına, tabiatın dahi ağladığını anlatmaktadır:

İşidüp âh-ı derûnum inleşürler tağlar

Döğünür taşlar ile ahvâlîme ırmağlar

Ra'd ü bârân sanma cânâ dîde-i ibretle bak

Ehl-i eflâk karalar giyüp benimçün ağlar

Âh ü efgânım görüp ta'n eylemiş a'dâ beni

Bu dil-i mecrûhumun derdin bilür mi sağlar

Olalı Mansûrveş berdâr zülf-i dilbere

Hiç dil-i dîvâneysi bend eylemez bir bağlar

Firkatiyle ol meh senin dilim her rûz u şeb

Eşk-i çeşmim ey Ferîde seyl gibi çağlar (s. 88)

“Sensiz”liği ifade ettiği bir gazelinde ise; bu “ayrılıkla” gönlünün durmadan figan eylediğini söylemekte, dert ve gamın kendisinin yegâne yoldaşı olduğunu ifade etmektedir:

Firâkınla dü çeşmimden akan hûnâbdır sensiz

Sirişkim mevcini gören sanur seylâbdır sensiz

Esirge ey tabîbim gel bana kıl lütfîle dermân

Ki zîrâ derd-i hicrile bu ten bî-tâbdır sensiz

Mekânım bâğ-ı cennet olsa da yok zerre ârâmım

Kılur lerze cesed içre bu cân sîmâbdır sensiz

Şu resme derd-nâk oldum firâkınla a sultânım

Gönül turmaz figân eyler gözüm bî-hâbdır sensiz

Su'âl eyler isen şâyed Ferîde n'oldığın cânâ

Efendim derd ü gam dâim bana ahbâbdır sensiz (s. 92)

Bir diğer gazelinde, bunca ıstırapı kim için çektiğinin sorulmamasına “Kiminçün...” diyerek sitem etmektedir:

Kiminçündür benim bu kıl ile kâlim mürüvetsiz

Kiminçün makdem-i ağıyâra pâmâlim mürüvetsiz

Kiminçün bunca demler âh u vâh eyledi sûzişler

Kiminçün rûz (u) şeb âh oldı ahvâlim mürüvvetsiz

Kiminçündür aceb bir sormadin mı nâle vü zârım

Kiminçün görmedin mi kâmet-i dâlim mürüvvetsiz

Kiminçün böyle muhrik oldığım nâr-ı gam-ı aşka

Kiminçün nâle ile geçmede hâlim mürüvvetsiz

Kiminçün ser-fürû eyler idim nâdâna insâf it

Kiminçün hâtır-ı ağıyâra meyyâlim mürüvvetsiz

Kiminçün terk idüp ahbâbımı gurbetlere düşdüm

Kiminçün ağlamakdır mâh ile sâlim mürüvvetsiz

Kiminçündür Ferîde ahkarın nâlân ü efgânı

Kiminçün zehr-i gamlar yutdum ey zâlim mürüvvetsiz (s. 94)

Ferîde Hanım, başka bir manzumesinde “yârân, dermân, cânân, mihmân, gül-i handân, meh-i tâbân” şeklinde hitap ettiğinin arkasından “elveda” derken, feleğin kendisine daima firkat derdi verdiğini, “ayrılık” acısının sürekli tazelendiğini söylemektedir:

Ey felek nitdim sana ben dâimâ zâr eyledin

Gâh firkat gâh mihnet ile gam-hâr eyledin

Firkatim tecdîd için mihmân gidiyor el-vedâ (s. 98)

Bir diğer gazelinde de şair, kendi “ayrılık” acısının Kays ile Leyla kıssasındaki kederi bastırıldığını dile getirmektedir:

Kays ü Leylâ kıssasın basdırdı gussam neyleyim

Firkatinle ey gözi sehâr-bâz çekdiklerim (s. 105)

Yine bir başka gazelinde daha “ayrılık” ateşinden sinisinin dağlandığını dile getiren şair, “ayrılık” ile çılgına dönüp deryalar gibi çağladığını söylemektedir:

İrişdi firkat odı hayf derdile sînem dağlarım

Şeydâ olup hecrinle âh mânend-i deryâ çağlarım

Sanma beni kim sensizin bir lahza gönlüm şâd olur

Leyl ü nehâr hiç turmayup firkatle dâim ağlarım

*Bir hâlete irgürdi kim derd ü gamın bî-çâreyi
Zencîrler zabt eylemez gönlümi sana bağlarım*

*Bi'llah cânânım inan sanma beni söyler yalan
Aşk ateşi yakdı beni sızdırdı tende yağlarım*

*Bilmem Ferîde-veş bu dem sen de aceb nâlân mısın
Bildir efendim lütf idüp yohsa tehî mi ağlarım (s. 106)*

Rüyasını anlattığı ve cananına “vasıl” olduğunu söylediği bir gazelinde ise yârini rüyada gördüğü için dahi mesuttur:

*Kevkeb-i bahtım uyandı rû-yı mâhım bu gice
Hâk-i pâya varmışım rü'yâda şâhım bu gice*

*Fikr idüp hecrin ile geçmiş olan gam günlerin
Ağladım derd ile ey çeşm-i siyâhım bu gice*

*Zulmet-i şeb sanmanız yer yer cihânı târ iden
Kapladı çünkim cihânı derd-i âhım bu gice*

*Mısr-ı dilde tutdı mesken aşkın ey Yûsuf-cemâl
Nîl-veş eşkimle toldı hâb-gâhım bu gice*

*Vasl-ı cânân ile oldum ey Ferîde şâd-mân
Zâil oldı hamd ola hâl-i tebâhım bu gice (s. 125)*

Bir başka gazelinin son beytinde, aşk yolunun şehidi olduğunu, “ciğerde bir yara”sının bulunduğunu ifade etmektedir:

*Bu asrda biz vahîdiz gam u derdile Ferîdiz
Reh-i aşkda şehîdiz bu ciğerde yaramız var (s. 88)*

Diğer bir gazelinin son beytinde de;

*Tahammül kalmadı artık Ferîde mihnet-i dehre
Yeter çekdim ki bi'llahi bu cân hulkuma gelmişdir (s. 109)*

diyerek çektiklerinin artık canına yettiğini şairane bir biçimde ortaya koymuştur.

Ferîde Hanım'ın eşinden sonra babasını, müteakiben de annesini kaybetmesine bağlı olarak düzenli ve mesut bir hayat sürememesi; Ali Raif Bey'den geriye acılı bir eş ve o eşten geriye de bir ızdırıp divanı bırakmıştır. Ferîde Hanım'ın babasının vefatında söylediği;

*Âh kim bu felek-i bed-devrin
Elem-i mihneti câna yetdi (s. 136)*

beytinin mürekkebi kurumadan annesi de vefat etmiştir. Bu ölüm haberleri ardışıklık arz edince “yine” diyerek başlar Ferîde Hanım ve der ki:

*Yine ey çarh-ı denî aksine devrân itdin
Seng-i cevrin ile dil hânemi vîrân itdin
Âlem içre işimi nevha vü efgân itdin
Tığ-ı gamla ciğerim lâle gibi kan itdin
Çemenistân-ı cihânı bana zindân itdin
Bülbül-âsâ beni hasret ile nâlân itdin
Ey felek anladım sende mürüvvet yoğumuş
Zümre-i ehl-i dile sende mahabbet yoğumuş (s. 49)*

Bu manzumelerin haricinde Ferîde Hanım'ın bir terki-bendi vardır ki hayatındaki bütün ıstırapların sorumlusu olarak tuttuğu “feleğe” uzun bir sitemdir:

*Dâd elinden senin ey zâlim ü gaddâr felek
Eyledin ehl-i dile kîneni izhâr felek
Kime feryâd ideyim senden ey ağyâr felek
Devrini aksine itdin yine bed-kâr felek
Hîlede mâhir imişsin yüri iy ayyâr felek
Ansızın itmedesin ârife âzâr felek
Şöhretin cevri nedir söyle sitemkâr felek
Vakti mi şimdi nedir böyle bu etvâr felek
Ne revâ eylemek ehl-i dile bin cevri ü cefâ
Unsurunda yok imiş zerre kadar mihr ü vefâ*

*Garazın nâr-ı firâka yakasın ehl-i dili
İdesin bâd-ı hümmâtla pejmürde gülü
Şâd ü handân idesin tâife-i mübtezeli
Ya'nî zu'mınca idersin yine ber-haber ameli
Tığ-ı kahrınla kesüp şimdi hayâl-i emeli
Kimse ümmîd-i vefâ eylemez illâ ki deli*

*Senden erbâb-ı ukûl havf ü hazer eylemeli
Ba'd ez-în gayret idüp sana gönül virmemeli
İltifât-ı keremin ile ferah-nâk sefele
Ne için bunca adâvet bilemem ehl-i dile*

*Yanına sanma kalur eylediğin bunca vebâl
Siteminden gice gündüz ider âh ehl-i kemâl
Gösterüp fırka-i dânlara ruhsâr-ı Celâl
Bir alay câhil nâdâna olursun meyyâl
İltifât-ı nigehin ârife bir emr-i muhâl
Zerrece sende vefâ olması beyhûde hayâl
Seng-i âhımla delem sîneni gırbâl-misâl
Çarhına taş tokunup kırıla mânend-i sifâl
Himmetin var ola ki ehl-i dili şâd itdin
Kahrına mazhar idüp anları berbâd itdin*

*Ey veliyy-i niam dâd-resm-i sultânım
Nüktedânım kerem-âlûd mürüvvet-kânım
Reşk ider idi Ferîde bana her akrânım
Yeridir olsa fedâ yoluna cism ü cânım
Her cihet ben dahî asrında suhen-sencânım
Bir tesellî kerem it benzime gelsün kanım
Âb-ı lütfunla söyündür bu dil-i sûzânım
Koyma âlûde vü hicrânda beni cânânım
Defter-i câriyegâna kerem it kayd eyle
Şâhin-i lütfun ile murg-ı dili sayd eyle (s. 102-103)*

SONUÇ ve TARTIŞMA

Klasik Türk edebiyatındaki aşk modelinde, şairle özdeşleşen âşğın (erkek) cinsiyeti tartışılmazken, sevgili klişesinin ayırıcı özellikleri ise sevgilinin cinsiyetini sorgulamaya yöneltmiştir. Özellikle gazellerdeki işret meclisi gibi ortamlara bağlı olarak bu aşkın bir evlilik aşkı değil, sosyal ortamda yaşanan bir aşk (Tezcan, 2012: 105) olduğu değerlendirilmiştir. Ancak sosyal/mecazi aşkın ve temsilî/idealize edilen sevgilinin dışında, doğrudan beşerî bir aşkı ve bir beşerî terennüm eden Ferîde Hanım Dîvânı, yukarıdaki tezin dışında bir özgünlük taşımaktadır. Elbette Ferîde Hanım da aşk ve ayrılık bahsindeki hislerini, yine geleneğin benzetmeleri, telmihleri ve malzemeleriyle dile getirmiştir. Ancak onu farklı kılan; söz konusu aşkın evliliğe dayanması, maşukun eş (erkek) olması, ayrılık acısının ise ölümden kaynaklanmasıdır. Dolayısıyla adeta bir biyografiyi andıran Ferîde

Hanım Dîvânı; ince ruhlu ve hüzün dolu bir kadının hakiki çilesinin bir ifadesi olmakla birlikte klasik Türk edebiyatının teamülleri bakımından dikkate değerdir.

Kocasına sevgisinin, hasretinin doğrudan birer ifadesi olan şiirlerinin yanında, *Dîvân*'ı boyunca ayrılığın hüznünü terennüm eden Ferîde Hanım, bilhassa eşinin hediye ettiği saatin kaybolmasından bahsedecek kadar günlük olayları eserine konu etmiştir. Bu bağlamda onu, 19. asır klasik Türk edebiyatında, gerçek hayatın ve gerçek duyguların bir temsilcisi olarak nitelemek mümkündür.

Görüldüğü kadarıyla Ferîde Hanım Dîvânı, ıstırapın da bir kayıdır. “Eş” ile başlayıp “eşk” ile devam eden ve “eşk” rehberliğinde “aşk” makamına erebilen bir kadının hikâyesidir. Ve Ferîde Hanım da sadakatin kanlı canlı bir portresidir.

Ferîde Hanım, yukarıda üçüncü başlık altında sayılan “ayrılık” şiirlerinin tamamını eşine mi yazmıştır, bilinmez. Ancak dikkat çekecek kadar çok olmak üzere “ayrılık” derdinden şikâyet etmesi; “firâk, firkat, hecr, hicr, hicrân” kelimelerini sıklıkla tercih etmesi, muhatabının vefat eden eşi Ali Raif Bey olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim klasik Türk edebiyatında sevgilinin daha ziyade “cevrinden ve cefasından” dem vurulurken Ferîde Hanım'ın daha ziyade sevgilinin “ayrılığından” söz etmesi de bu olasılığı kuvvetlendirmektedir.

Ve bir ıstıraplar mecmuası olsa dahi Ferîde Hanım'ın, bu divanı, bir aşk destanı olarak kaleme almak istediği ise kendi sözleriyle sabittir:

İlm ü irfândan Ferîde olmadık çün behre-yâb

Bâri tolsun dâsitân-ı aşkıla dîvânımız (s. 91)

Etik Metni

Bu çalışmada araştırma, yayın etiği kuralları ve yazım kriterlerine uyulmuştur. Makale ile ilgili ortaya çıkabilecek her türlü ihlallerde sorumluluk yazara aittir.

Yazar(lar)ın Katkı Oranı Beyanı: Araştırmada yazar katkı oranı %100'dür.

KAYNAKÇA

Akün, Ö. F. (1994). Divan edebiyatı. *İslam ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9, 389-427.

Akman, E. (2006). Kastamonulu Feride Hanım divânı ve divândaki yerel kültür unsurları. *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, 30, 229-238.

Akman, E. (2013). Ferîde Hanım, Bahâr-zâde. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

Arslan, M. (2013). Şeref Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

Arslan, M. (2014). Zeyneb, Zeyneb Hatun, Zeynünnisâ. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

- Arslan, M. (2014). Mihrî Hatun. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Nesîbâ, Nesîbâ Tevfika Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Leylâ Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Sırrî Hanım, Sırrî Râhile. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Nerîme Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Ayşe Vuslat Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Emîne İkbâl Hanım, Keçeci-zâde. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Sa'ide Hanım, İstanbullu. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Hamiyet Zehrâ Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Fâzıla Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Nâciye Hanım, Nuhkuyulu. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Lütfiye Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Fatma Müzeyyen Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). İffet, Hatice İffet Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2014). Cemîle Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2015). Fitnat, Fitnat Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2015). Fatma, Fatma Hanım, Tekirdağlı. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2015). Kevser, Kevser Hanım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.
- Arslan, M. (2018). *Mihrî Hâtun Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58679,mihri-hatun-divanipdf.pdf?0>
- Çağlayan, B. (2006). *Baharzâde Feride Hanım Divanı*. Şeyh Şaban-ı Veli Kültür Merkezi Yayınları.
- Çelik, A. (2020). Gülün bülbül olduğudur: Osmanlı'nın kadın şairleri üzerine bir bibliyografya denemesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (1), 182-212. doi: 10.14230/johut844
- Gümüş, K. S. (2017). Leylâ Hânım ile Kastamonulu Bahârzâde Ferîde Hânımın "âlem bu yâ" redifli gazelleri üzerine bir karşılaştırma. *Karadeniz Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 250-267. doi.org/10.17498/kdeniz.297862
- İspirli, S. A. (2007). *Kadın divan şairleri ve geleneğin uzantısı*. Salkım Söğüt Yayınları.
- Tezcan, N. (2012). Divan edebiyatında aşk, kadın kahramanlar ve kıyafet değiştirme motifi. *Acta Turcia Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, IV, (2-1), 104-117. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>